

En karakteristik af den klassiske købstad og dens historiografi

Højt hævet står Hugo Matthiessens og Vilhelm Lorenzens værker om de danske købstæder i det, vi her har kaldt den klassiske tid.¹ I litterær henseende står Hugo Matthiessens skildringer stærkest, skrevet i den poetiske *fin de siècle*-tone, som den fremvoksende industrialisme og dens ødelæggelser af de gamle købstadsmiljøer kaldte frem hos ham. Matthiessen valgte i nogle af sine værker en vinkel, der lod de mange byer glide sammen i et billede af én købstad, en type, en repræsentant for den svundne og gyldne fortid. Ikke at han glemte detaljerne og de indbyrdes forskelle, men i sagens tjeneste gjaldt det om at vække en glemsom samtid til at passe på det hensmuldrende, ikke fordi det var deres egen lille by, men fordi selv det mindste hus og hvert eneste oprindelige miljø var en del af historien om de gamle købstæder.² Billedets sammenhængskraft skyldtes først og fremmest købstadsvæsenets relative uforanderlighed. Fra middelalderen havde man nedarvet et bysystem, hvor alle væsentlige bysamfund var privilegerede købstæder, der i det stænderordnede samfund var udstyret med principielt noget nær de samme rettigheder og pligter. I den forstand var købstæderne variationer over samme tema. Det er både lighederne og variationerne i det danske købstadsvæsen, der er temaet for denne antologi.

I byens eller kongens billede

Senmiddelalderens byrum var ladet med symboler. Udøvelsen af kongens, byens og torvets ret var understøttet af rettens synlige redskaber: tingstedet, træhesten, kågen, markedskorset, galgen og gabestokken. Byens halsjern og gabestok modtog ved byportene og havnen de tilrejsende fra land- og søsiden og forkyndte skæbnen for den, der brød byens torveorden.³ Denne brug af symbolske manifestationer i rettens, byens og kongens tjeneste tog man med sig over i nyere tid, og når vi skal

have et første indtryk af de klassiske købstæder, deres selvforståelse og position i forhold til det omgivende samfund, kan vi derfor med sindsro se på købstædernes ydre fremtræden. Mens byens porte og andet forsvarsværk i middelalderen både havde tjent forsvarsformål og stået som en del af det selvhævdende borgerskabs perceptuelle grænsedragning mod bønder og kongemagt, så greb en stærkere kongemagt senere ind og tvang byerne til at fremstå i kongens og ikke deres eget billede over for omverdenen.⁴ Enhver løs idé om, at byernes ydre forsvarsværker kunne vendes mod rigets soldater, blev umuliggjort. Det skete i forlængelse af reformationstidens borgerkrige: En herredag under Frederik 1. (1523-1533) vedtog at nedlægge alle bybefæstninger uden for Malmø og København, hvorefter de fleste bybefæstninger faktisk blev sløjfet. De tilbageværende tjente nu som del af rigets forsvar mod ydre fjender.

Med Christian 4.s og Frederik 3.s bygrundlæggelser samt rigsmarsk Anders Billes generalplan 1646 blev fremtiden for bybefæstningerne tegnet af bastionære anlæg i udvalgte byer af særlig militærisk værdi.⁵ Disse byer vedblev at træde markant frem i forhold til det omgivende land. De to konger virkeliggjorde 12 nye byanlæg mellem 1600 og 1660, heraf de syv i kongeriget og Slesvig. Af de nye byer blev især Christianshavn og det senere Fredericia lukket inde bag store anlæg, men også Gammel København, Nykøbing på Falster, Køge, Assens, Nakskov, Rudkøbing, Aalborg, Stege og Skanderborg fik udvidede befæstninger. Københavns nye landbefæstning, der stod færdig i 1624, bestod således af seks meter høje jordvolde bag en 37 meter bred vandgrav. Svenskerne benyttede i øvrigt lejligheden til frem mod krigens afslutning i 1660 at forstærke fæstningsværkerne i flere af disse byer. Hovedparten af de nye fæstningsbyer blev grundlagt uden for kongerigets grænser, men to nye skød op inden for. Den ene af disse, Fredericia, blev en seriøs konkurrent i et i forvejen tæt østjysk bysystem, mens den anden, Fladstrand – det senere Frederikshavn – langsomt sugede kræfterne ud af Sæby. Men ellers falder Danmark uden for det øvrige nordeuropæiske mønster, hvor nye, befæstede byer havde en større gøgeungeeffekt. Renæssancens fortikationsteknik rokkede ikke meget ved det samlede bybillede, men satte dog et stærkt præg på en række gamle købstæders ydre fremtræden.

Uden for disse fæstningsbyer var byernes fysiske fremtræden ikke længere præget af mure, palisader og grave, men af byporte og plankeværk. Det spektakulære ved de middelalderlige byers indgangsportaler blev i store træk skubbet til side af mere pragmatiske løsninger. Der er kendskab til bygningsmaterialet for 171 af enevældens

FIG. 1.

Maleri af Byporten i Sorø af ukendt kunster omkring 1770. Her ses byportlængerne for enden af Storgade.

Porten virker ganske stor og med en ret høj portåbning, der ikke sidder helt midt i portgavlen. Porten var forsynet med en høj kvist over portbuen, hvori der sidder fire små vinduer. En vigtig detalje er, at den ene ende af portlængen, mod venstre, fremstår i bindingsværk, mens den anden ende, byporten og resten af længen mod højre, er kalket blågrå. Det må ses som et udtryk for, at portlængen på denne tid var fordelt på to forskellige matrikler.

byporte, og ikke færre end 111 af disse var opført i træ, ni var i bindingsværk, og 51 var murværk. Man kender i grove træk udseendet af 201 byporte under enevælden: 88 var simple bomme, og 42 var blot stakitter. Så var der større format over de 45 porthuse og 26 portbuer; nogle af disse var rejst i byer uden for fæstningsbyernes rækker, hvor de havde stået fra før enevælden, men ellers var det netop fæstningsbyerne, som længst lod deres gennemstrømning af mennesker og varer løbe gennem porte af ydre format.⁶

Enevældens byporte tjente i højere grad hverdagens og den enevældige stats egne formål. Som det fremgår af Karsten Skjold Petersens artikel i denne bog, stillede garnisonerne skildvagter ved byportene. Det vigtigste blev at klargøre skellet mellem landets og byens jurisdiktion. Grænsen mellem land og by blev mest af alt til en sag om hverdagens handel. Da man i 1670'erne indførte portkonsumtionen, så enevælden kunne tolde på varestrømmene ind og ud af byen, gav det faktisk flere nye byer end renæssancens planlagte fæstningsbyer. Flækker hed de byer, der ikke fra begyndelsen var købstæder og måske aldrig blev det, men som staten alligevel pålagde sin omsætningsafgift. I flækkerne følte man ikke noget behov for at dække sig ind bag ydre pragt. I Christiansfeld lod man ikke sit nye, rationelle bydesign

forstyrre af en gammeldags port, hvad selv en bondesøn fra Fyn studsede over.⁷ I Fladstrand stillede man sig tilfreds med bomme, også da byen var blevet til købstaden Frederikshavn, mens man i Nibe kort overvejede at rejse sig et plankeværk, men nøjedes med gærder om haverne. Hvilken forskel var der ikke mellem disse byer og en af 1600-tallets nye byer, Sorø, der i forbindelse med anlæggelsen af Sorø Akademi i 1623 ønskede et voldanlæg opført; ikke for at holde fremmede soldater ude, men for at skærme byens velhavere mod de mange tiggere, den tiltrak. Byporten værnede man om og erstattede den i 1730 med en ny konstruktion, der stod til den bitre ende i 1863, da portene faldt overalt.

Byerne bød fremmede velkomne med porte og volde. Det kan synes som en ligestyldighed, men da anlæggene forsvandt, stod de som et sindbillede på en tid, der nu stod i nostalgis lys.⁸

På et overordnet plan genspejler de to typer byporte – konsumtionens bomme og plankeværk og militærets bastioner – de to dominerende købstadsfunktioner: På den ene side oplandshandelen og andre merkantile funktioner og på den anden side købstædernes rolle som centre for administration og magt.

Primatbysystemet – Danmark i Norden og Europa

Det gælder for alle landes byhistorie, at vi kender byernes indbyggertal meget bedre end det samlede indbyggertal, men alligevel er det vanskeligt at vide præcis, hvor mange der boede i byerne. Der er dog en vis enighed om, at byernes andel af befolkningstallet i Europa 1500-1800 voksede fra ca. 8-9 pct. til ca. 12 pct.⁹ I det nordlige og vestlige Europa gik byerne endnu mere frem, fra ca. 6 til 15 pct.¹⁰

Den danske udvikling tåler ikke sammenligning med denne overordnede europæiske udvikling. I et længere perspektiv var perioden mellem reformationen og industrialiseringen kendetegnet ved svag eller stagneret urbanisering. Forud var gået middelalderens etablering af det primære bylandskab – søkøbstæderne og de noget færre indlandskøbstæder – og senere fulgte både dannelsen af et sekundært bylandskab – stationsbyerne og øvrige rurale småbyer – og en konsolidering af det primære bylandskab i form af mange købstæders industrialisering. Det er ikke mindst i det lys, at barokkens, klassicismens og romantikkens købstæder fremstår som vejetende.

I 1600 var der 81 byer i kongeriget, af hvilke de 27 lå i sundprovinserne. I årene herefter blev der anlagt flere nye byer, men de fleste af disse var fæstningsbyer, der i

sagens natur lå ved havet i de norske, svenske og slesvig-holstenske områder. Generelt må man formode, at byudviklingen har været positiv. Fra 1570 til 1625 herskede der fred med undtagelse af Kalmarkrigen 1611-1613, og de økonomiske konjunkturer var i byerhvervenes favør. Købstæderne fastholdt sandsynligvis deres økonomiske niveau fra 1625 frem til ca. 1650, hvor pest og ikke mindst krigene 1657-1660 satte dem stærkt tilbage.¹¹

De første sikre befolkningsoplysninger er fra 1672, hvor 62 købstæder efter tabet af de svenske landsdele rummede hen ved 112.000 mennesker, svarende til ca. 24 pct. af befolkningen. I 1769, 1801 og 1840 var urbaniseringsgraden stabil omkring 20 pct.¹² Fra 1801 til 1840 steg bybefolkningen fra 194.000 til 264.000 og i 1860 til 377.000. Årene omkring 1840 markerer et faseskifte, idet bybefolkningen nu voksede mere end landdistrikternes befolkning. Væksten faldt både på hovedstaden og provinskøbstæderne, men den var ikke jævnt fordelt, idet provinsens købstæder havde større årlig tilvækst end hovedstaden 1801-1860.¹³

Når byudviklingen nu var så bemærkelsesværdigt konstant i Danmark ca. 1600-1800, må man spørge, om det overhovedet giver mening at tale om urbanisering i denne periode?¹⁴ Svaret ligger i at udvide begrebet og ikke i at afvise det. Jan de Vries har angivet urbaniseringens tre dimensioner. Den første af disse er den *demografiske* proces, der fører til byvækst gennem vandring fra land til by. Den anden dimension er den *adfærdsmæssige* proces, der fører til, at bykultur udbredes til mennesker i eller uden for byerne. Den tredje dimension er den *strukturelle* proces, der bevirker, at funktioner koncentrerer sig i byer og derfra gennem byernes netværk kommer i berøring med andre bysamfund. Tæt forbundet hermed er forholdet mellem stat og bysamfund.¹⁵

Danmark falder klart uden for den *demografiske* urbanisering. Det understreges af, at de Vries arbejder med et bykriterium på 10.000 indbyggere og derfor kun har København med i sin analyse af den europæiske udvikling. Af de tre processer var først og fremmest den *strukturelle* urbanisering og ikke mindst dens politiske dimension kendetegnende for perioden mellem middelalderen og industrialiseringen. I Danmark etableredes den tidligt-moderne bureaukratiske territorialstat sig med én by, residensstaden, som ubestridt midtpunkt. Danmark falder her inden for det samme mønster som eksempelvis de fleste tyske byer uden for rækken af frie byer. For provinsbyerne under ét var det derfor kræfter uden for deres egen umiddelbare kontrol, der afgjorde deres udvikling.¹⁶ I en række lande gav dette trods alt byerne gode vækstmuligheder, når absolutismens regenter lod deres magt udfolde

gennem en forvaltning, der i voksende grad var bundet til byer og ikke til landlige, feudale grupper.¹⁷ Men den afledte vækst fra København udeblev. I flere europæiske lande oplevede man en differentiering af bysystemet i form af fremvæksten af meget store byer. I Danmark fik man kun den ene, København. Hovedstaden havde i 1672 41.000 indbyggere, mens Aalborg, Århus, Odense og Helsingør havde 3.500-4.200 indbyggere.

Et andet nordeuropæisk udviklingstræk var, at vækstbyerne lige så vel som de nyanlagte byer i overvejende grad var monofunktionelle – de var fæstningsbyer, fabriksbyer, residensbyer, hjemstad for folk, der tvunget i eksil, oversøisk søfart, finans- eller messehandel. Det var også tilfældet i Danmark, som det fremgår nedenfor. Blot var det i en helt anden målestok. Et tredje fremtrædende udviklingstræk på europæisk plan var Danmark næsten uden berøring med: fremkomsten af en protoindustriel sektor i byerne.¹⁸ Frederiksværk blev Danmarks første fabriksby ved sin grundlæggelse i 1750'erne, men fik ingen umiddelbare efterfølgere; samfundene ved Mølleåen fik eksempelvis aldrig bystatus. Og heller ikke i de eksisterende købstæders produktionsliv fik industrien nogen særlig betydning med få undtagelser som handskemagerne i Randers og Odense og kniplingsindustrien i Tønder og i mindre grad i Aabenraa og Haderslev.

På europæisk plan gjorde den funktionelle specialisering og den protoindustrielle udvikling flere og flere byer udsatte over for politiske og sektorøkonomiske konjunkturer, men altså ikke i Danmark. Her ligger en af de vigtigste forklaringer på det danske bysystems uforanderlighed i denne lange periode.

Endelig skal det nævnes, at Danmark heller ikke var en del af den geografiske ekspansion af bysystemet, som fandt sted i Norge, det nordlige Sverige og Finland i 1600- og 1700-tallet. Middelalderens udvikling havde placeret Danmark i yderkannten af kernelandet af den europæiske urbane zone og gav således kun ringe grundlag for nye byer.¹⁹ Og så alligevel, for nogle af de få nye byer og handelssamfund i Danmark opstod netop i periferien, langs Nordjyllands kyster mod vest og øst. Skipersamfundene Blokhus, Løkken og Lønstrup samt bysamfundene Nibe, Løgstør og Fladstrand var til en vis grad et dansk modstykke til den norske periferis urbanisering, og i særlig grad de tre første købstæder faldt da også ind i den økonomiske udveksling med de nye norske trælastbyer. Ejendomsforholdene i disse nordjyske byer faldt udmærket i tråd med det fænomen, som kendes fra Norges nye byer, og som Finn-Einar Eliassen har kaldt småbyfeudalisme som betegnelse for privat ejerskab, typisk som godsejerbyer. Fænomenet med private byer var ikke kun norsk,

men kendes fra store dele af den urbane periferi i Europa.²⁰ Vist nok alle disse jyske byer opstod på én eller få grundejeres jorder,²¹ med Nibe og Fladstrand som de bedste eksempler på godsejerbyer.²² Løgstør var til omkring midten af 1700-tallet et kongeligt birk, hvorefter indbyggerne blev selvejere.²³

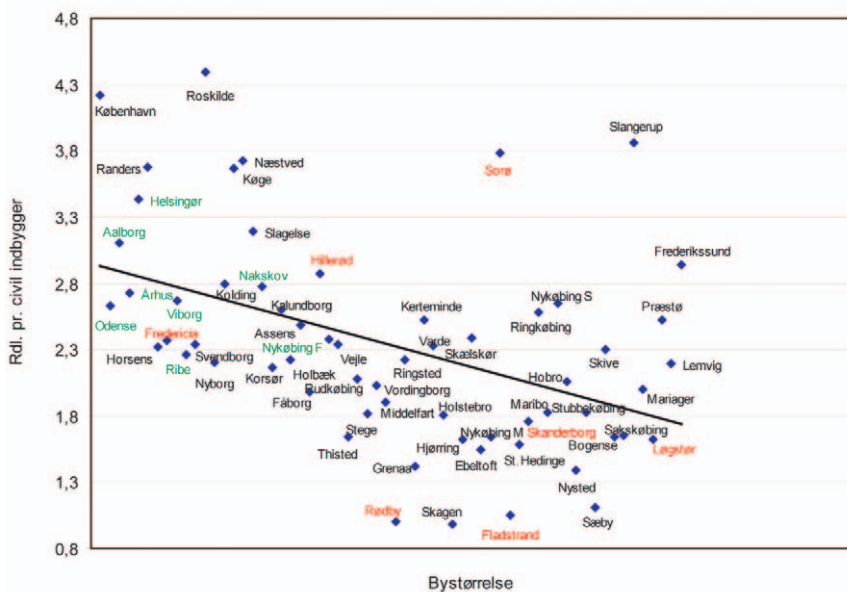
Rangfordelingen af de danske byer viser gennem hele perioden et såkaldt primatsystem med én dominerende by, et fåtal af andre byer med mere differentierede funktioner og en bred masse af helt små byer. En sådan tilstand er normalt tegn på et bysystem med ringe økonomisk integration, fordi det tyder på, at de overordnede oplandsfunktioner kun i begrænset omfang var samlet i større byer. Kongeriget udgjorde således et “ukomplet” bysystem. Ole Degn har påvist et udpræget hierarkisk bysystem omkring 1670 med hovedstaden efterfulgt af landsdels-, regional- og egnscentre. Som landsdelscentre udpeges Aalborg, Århus, Ribe, Odense, Helsingør, Nakskov og Nykøbing Falster. Degn anvender en bred vifte af faktorer (indbyggertal, skat, indtægter, skibsfart, administrative funktioner mv.) som ligeordnede i sit centralitetsindeks.²⁴ Kongeriget er imidlertid ikke nogen optimal ramme for et sådant studie, idet det afskærer store dele af den økonomiske helhed, som helstaten udgjorde. Norge, Slesvig og Holsten havde netop de mellemstore byer, som kongeriget manglede, og med den tætte handelskontakt mellem Danmark og disse dele af riget er det rimeligt at anse dette for det egentlige system.²⁵ Sven Lilja har mest konsekvent gennemført systemanalyser af de nordiske bysystemer, men medregner desværre ikke Slesvig og Holsten, men kun Norge til Danmark. På dette grundlag kan han dog med større sikkerhed end tidligere placere Danmark og resten af Norden i forhold til hinanden og i forhold til resten af Europa. Gennem 1700-tallet havde Sverige-Finland en stærkere udvikling mod urban integration end Danmark-Norge. Her var udviklingen nemlig den modsatte af den svensk-finske og gik mod svagere integration, hvilket kan henføres til, at det dansk-norske system tippede yderligere over mod en overdimensioneret hovedstad. Ikke desto mindre var begge bysystemer efter tidens europæiske målestok ganske velintegrerede og kan derfor ikke kaldes underudviklede.²⁶

Regionale forskydninger

Stagnationen i bydannelse var ikke ensbetydende med mangel på differentieringer eller forskydninger i det eksisterende danske bysystem. En opgørelse over konsumtionsindtægterne pr. civil indbygger i 1760'erne – og dermed byens omsætning –

giver et hurtigt indblik i byhierarkiet.²⁷ Den indsatte tendenslinje i fig. 2 viser, at der bestod en sammenhæng mellem byens størrelse og dens omsætning pr. indbygger, således at større byer havde en tendens til at have større omsætning pr. indbygger end mindre byer, men det fremgår også, at der var undtagelser fra reglen. Interessant er det, at vel var landsdelscentrenes konsumtionstal pr. indbygger (vist med grønt) høje, men andre byer kunne også trække stor omsætning til byen. Det gælder især Roskilde, Randers, Næstved, Køge og Slagelse og – meget overraskende – Slangerup og Frederikssund. Det er også tydeligt, at de byer, der blev anlagt efter reformationen (vist med rødt) som hovedregel var ringe merkantile centre, med Hillerød og Sorø som undtagelser (jf. bemærkninger s. 23).

Et andet spørgsmål er, hvordan det økonomiske styrkeforhold mellem byerne forandrede sig over tid. Jeg har forsøgt at anstille en sammenligning ud fra tre datasæt, der formentlig giver et tilstrækkeligt indtryk af byernes samlede økonomiske styrke. Det ene sæt består af købstædernes pengeskatter fra fire år i perioden 1596-1621. Beregningsgrundlaget for disse kendes ikke, men det må formodes, at der er tale om en vurdering af byernes samlede skatteevne.²⁸ Det andet sæt er et

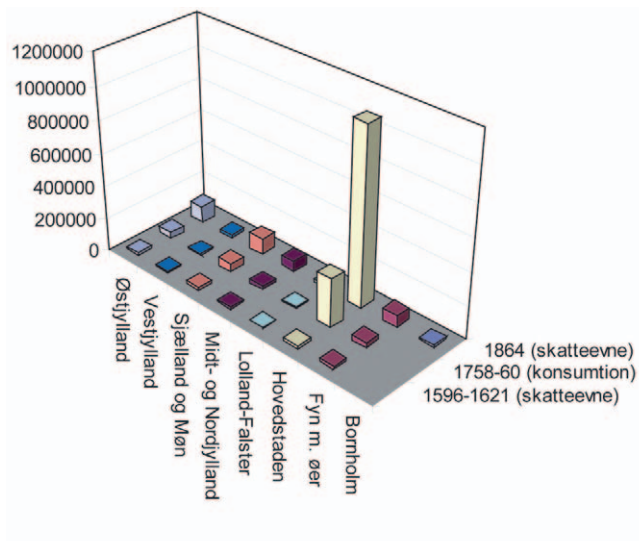

FIG. 3.
Kongerigske byskatter
1596/1621-1864, rigsdaler
(div. år).

gennemsnit af konsumtionen fra 1758-1760, København dog 1772-1774.²⁹ Det tredje sæt er købstædernes andel af den krigsskat, der blev pålagt dem i 1864. Grundlaget herfor er godt beskrevet. København blev pålagt at udrede 540.000 rigsdaler, mens provinskøbstæderne skulle udrede 390.000 rigsdaler fordelt mellem dem med $\frac{1}{3}$ af beløbet efter henholdsvis deres indbyggerantal, assurancesummer og ordinære indtægter.³⁰ Forholdet mellem København og provinsen var tilsyneladende arbitrært opgjort, men ikke mere tilfældigt end, at der var samme forhold mellem beløbene i indkomstskatten i 1867.³¹

Fig. 3 efterlader ingen tvivl om, at de 243-268 år var præget af et tiltagende primatbysystem. København, der 1596-1621 betalte lidt mindre i skat end de øvrige sjællandske og mønske købstæder tilsammen, kunne efter midten af 1700-tallet indkræve godt fem gange så meget som disse i omsætningsafgiften, konsumtionen, og blev i 1864 pålagt at betale mere end ti gange så meget i krigsskat.

Københavns stilling var så dominerende, at byen skal trækkes ud af materialet for at få mulighed for at sammenligne landsdelenes udvikling. Fig. 4 fremviser en slående stabilitet i fordelingen af de økonomiske ressourcer mellem byerne fordelt på Jylland (øst, vest og midt-nord), Fyn, Sjælland-Møn samt Lolland-Falster (Bornholms byer optræder ikke i det ældste materiale). I Jylland som helhed var der dog tale om en væsentlig forskydning fra vest til øst, der alene forklares ved Ribes nedgang i skatteevne. Tallene tyder mest af alt på et overvejende konstant regionalt mønster i bysystemet, men det udelukkede ikke ændringer i fordelingen mellem byerne inden for regionerne. Disse kan aflæses af fig. 5-9.